

A magyar és a finn determinált összetett főnevek néhány konfrontatív kérdéséről

Veronika DELCSEVA

A valóság új tárgyainak, fogalmainak megnevezésére minden egyes nyelvnek vannak specifikus eszközei, és mindegyik nyelv főként a saját szóalkotási módozatait részesíti előnyben, vagyis a már létező nyelvi anyagból, a korlátozott mennyiségű elemekből elméletileg végtelen sok kombinációt alakíthat ki. A kompozíció mint a szóalkotás egyik módja ennek a folyamatnak kitűnő példája. Nemcsak a modern élet roppant nagy nominációs szükségleteit elégíti ki, de a szakszókincsek szempontjából különösen fontos finom differenciációkat, árnyaltságokat fejez ki gazdaságos, tömör nyelvi formában. Bár a használata elkerülhető és a kompozíciót nem ismerő nyelv feltevése is teljesen jogosult, gyakorlatilag megfigyelhető a kompozíció nagyszabású elterjedése a különböző nyelvtipológiai csoportokba tartozó nyelvekben – így a flektáló (pl. a német), az analitikus (pl. a bolgár), az agglutináló (pl. a magyar és a finn) nyelvtípusban.

A magyar és a finn nem tartozik azok közé a nyelvek közé, amelyeket klasszikusnak lehetne tartani a szóösszetétel szempontjából, mint például a szanszkritot, az ógörögöt vagy a németet. Ha mégis szemügyre vesszük a magyar és a finn nyelv szinkrón állapotát, könnyen észrevehetjük, hogy a kompozíció ezekben a nyelvekben meglepően nagy tért hódított, és a szóalkotás legproduktívabb módjává vált. Erről tanúskodnak a mai finn szókincs alapján elvégzett számítások, amelyek szerint az egész szókészlet 68%-át az összetett szavak teszik ki (Häkkinen–Björkqvist 1991, 37). A magyar nyelvű szóösszetételekről a szakirodalom nem szolgáltat számbeli adatokat, de a jelenség dinamikus fejlődésvonaláról Bárczi Géza statisztikája hiteles képet ad (Bárczi 1973, 358).

A kompozíciót általános lingvisztikai szempontból is, a finnugor nyelvtudományban is viszonylag új szóalkotási módnak szokták elkönyvelni, mert az ősi összetett szavak rekonstrukciója általában kevés sikerrel jár (Häkkinen 1990, 149). Ennek fő okai a diakrón folyamatok közrejátszásában és mindenekelőtt a szóösszetétel és a szó szerkezet homályos határaiban keresendők, különösen érvényes ez a kérdéses nyelvek régebbi korszakaira, amikor a következtetlen ortográfia is hozzájárult az összetett szavak és a szerkezetek elhatárolásának nehézségeihez. (Ez az utóbbi szempont még a mai napig sincs eléggé tisztázva, és a fiatal írásbeliséggel rendelkező finnugor nyelvekben különösen aktuális.) A lexikalizált kopulatív alakulatok egyes ismert példái (fi. *maailma*, m. *orca*, votj. *nilpi* stb.) mégis az ősi finnugor ember szintetizáló gondolkodásmódjáról vallanak, és bizonyítékként szolgálhatnak arra, hogy a szóösszetétel a finnugor nyelvek immanens sajátosságaihoz tartozik. A szóösszetétel egyébként is jól illik a magyar és a finn nyelv agglutináló jellegéhez, mert az összetételek eredetileg a mondatban (MMNyR I, 439) a szó szerkezet két előre már megformált tagjának összeolvadása által jöttek létre, nem igényeltek tehát különösen nagy absztrakcióképeséget. Kaisa Häkkinen is felhívja a figyelmet arra az az univerzális törekvésre, hogy a szemantikailag szorosan egymáshoz kapcsolódó elemek szintaktikailag is összeolvadnak, s hogy ez a szóösszetétel morfológiai alakjának egyszerűsödésében jut kifejezésre (Häkkinen 1990, 148).

Ebben a cikkben csak a főnévi alárendelő összetételekre korlátozzuk a figyelmünket, amelyek különösen kedveltek a mai magyar és finn nyelvben, és ilyen módon a kompozíció fejlődési tendenciáit reprezentálják. Elsősorban formális szempontból közelítjük meg a problémát, vagyis összehasonlítjuk az ezen összetétel típusba sorolt különböző struktúrákat. Rokonyelvek vizsgálatakor néha könnyen eshetünk elvi hibákba rokonságnak vélt hasonlóságok felfedezésében. Így pl. félrevezethet a gyakran tapasztalt teljes szóalkotási és lexikális ekvivalencia a magyar és a finn összetett főnevek következő típusában:

tanszék/oppituoli – Lehrstuhl/lärostopol

felhőkarcoló/pilvenpiirtäjä – Wolkenkratzer/skyskrapa

világnézet/maailmankatsomus – Weltanschauung/världsåskådning

Ahogy a német, ill. a svéd nyelvű megfelelő mutatja, az egyformaság ebben az esetben nyilvánvalóan a közös kiinduló modellel magyarázható. Tudniillik idegen nyelvű tükörfordításként tömegeesen alakultak ki összetett szavak mind a magyarban, mind a finnben a múlt században lezajló nyelvújítás során. Ebben a folyamatban a kulturálisan domináló germán nyelvű (német, ill. svéd) példakép játszotta a főszerepet, de ez a szóalkotási mód jól beleillett a magyar és a finn nyelv struktúrájába is, és mind a mai napig produktív is maradt. Erről a készségről szólva, „amellyel nyelvünk ezeket az idegen mintára mesterséges úton létrehozott alkotásokat saját rendszerébe olvasztotta s mindmáig megőrizte”, B. Lőrinczi Éva arra a következtetésre jut, hogy „a szóösszetételnek az a módja, amely két ragtalan-jeltelen szó összekapcsolásával hoz létre új szavakat, minden látszat ellenére sem lehetett egészen idegen nyelvünk szellemétől” (B. Lőrinczy, 69). Károly Sándor még határozottabban fogalmazza meg ugyanezt a gondolatot, sőt ősi szerkesztésmódnak nevezi ezt az összetételi modellt, és azt is argumentumként hozza fel, hogy „egy főnév, melléknévképző nélkül, gyakran melléknévi funkciót kap a finnugor nyelvekben”, ami a szóban forgó összetételtípus létrehozását is lehetségessé teszi (Károly 1966, 247). A szláv nyelvekben például ez a folyamat nem annyira természetes, ami abból is látható, hogy az idegen nyelvű, főleg német összetett szavak bolgár vagy orosz megfelelői legtöbbször szószerkezetek:

Atomwaffe – *ydinase* – *atomfegyver* – *atomno orazsie* (bolg.)

A szláv nyelvek ismerik az összetett szavakat, sőt az újabb kutatások el is vetik az eddig általánosan elterjedt véleményt keletkezésük idegen voltáról. Mégis nyilvánvaló, hogy az explicit nyelvi formák a szláv nyelvekben jobban kedveltek. Ez a tény a nyelvi struktúrából adódik: a szláv nyelvek rendelkeznek az ún. relációs melléknevek jól kiformált kategóriájával, amely viszont a magyarra és a finnre nem annyira jellemző. Ebből kifolyólag a szláv nyelvek a magyarhoz és a finnhez képest a szóalkotás terén inkább analitikusabb vonásokat mutatnak, s ez nyelvtipológiai sajátosságnak tekinthető.

Ha a magyar és a finn főnévi szóösszetétel-típusokat a továbbiakban formális szempontból vesszük szemügyre, felvázolhatjuk azok legfontosabb szerkezeti modelljeit. A szóösszetételek szerkezetére mind a két nyelvben jellemző a bináris (kettős tagolódású) struktúra, kis számú kivételtől eltekintve (erről részletesebben vö. Penttilä

1963, 259–260). Mivel a főnévi összetétel második, determináló tagja természetesen főnév (tőszó, képzett vagy összetett alak) vagy főnevesült melléknévi igenév (pl. a magyarban: *hangerősítő, felhőkarcoló*), az összetétel előtagjának sajátosságait vizsgáljuk meg. Támpontként ebben az összeállításban elsősorban Penttilä és B. Lörczy tanulmányai szolgáltak:

	finn	magyar
Nom.Sg.	kielítiede	nyelvtan
Gen.Sg.	sananmuodostus	tanácsháza
Gen.Pl.	ihmeidentekijä	bolondokháza
más eset	puhtaaksikirjoitus	egyetértés
a főnév töve	aamiaisaika	—
igei alap	lypsinämpäri	jármű
melléknév	kulta-aika	szépirodalom
igenév	—	ébresztőóra
névmás	itsemurha	öngyilkosság
számnév	kymmenottelu	másodperc
határozószó	vastamyrkky	ellenméreg
szócsoport	silitämättä sileä-paita	mindent bele-leves

Ahogy fentebb is említettem, az első típus – a nominatívuszi előtag – a legproduktívabb mindkét vizsgált nyelv szóösszetétel-típusai között, függetlenül attól, hogy idegen hatással magyarázzuk vagy finnugor sajtáságnak tartjuk. Az összetett szó attributív jellege néha explicit módon is megjelenik (a finnben a genitívuszi előtag, ill. a magyarban az utótag birtokos személyragja által). A magyarban – teljesen lexikalizált szóban – csak igen ritkán figyelhető meg ilyen jelenség a fenti példákon kívül. A genitívuszi rag meglétének a finn összetett szavakban leggyakrabban nincs a nominatívusztól megkülönböztető funkciója és a választása konvenció eredménye, pl.:

spagetinkastike/salaattikastike, idänkauppa/länsikauppa stb.

A szakirodalomból nem lehet pontosan megállapítani, mikor melyik forma használandó. A múlt században a genitívuszi forma ellen sok nyelvész fellépett, mert a genitívuszt a szó szerkezet sajátosságának tartották. Ilyen módon a genitívuszi alakot részben kiszorították az összetett szavak szerkezetéből (Häkkinen–Björkqvist 1991, 34). Mások szerint az egyik vagy a másik forma választása nyelvjárási

különbséget, ill. hatást jelez (Penttilä 1963, 268; Vesikansa 1978, 31). A probléma értelmi oldaláról még annyit meg kell említeni, hogy a genitívuszi rag néha világosabban utal a szóösszetétel két tagja közötti szintaktikai-szemantikai viszony jellegére. Deverbális utótaggal alkalmazva például a genitívus rag leggyakrabban tárgyviszonyra utal, pl. *neuvonantaja* (gen. objectivus), de ez sem egyértelmű, mert alanyi viszony is rejtőzhet mögötte, pl. *lääkärihoito* (gen. subjectivus). Ennek az oka a genitívus poliszemiájában rejlik: a *Pekan lyöminen harmitti Liisaa* mondat genitívusa alanyként és tárgyként egyaránt értelmezhető.

Az első összetételtag számbeli formájának sincs szemantikai funkciója. Egyes számú alakjának ellenére a szóösszetétel első tagja gyakran többes számú fogalmat jelöl, pl. *opiskelija-asuntola/diákotthon* stb.

A magyar és a finn főnévi összetételek modelljei közötti nagyfokú formális ekvivalencia azonban nem könnyíti meg sem a fordítónak vagy a tolmácsnak a munkáját, sem a diáknak a nyelvtanulást. Ez a paradoxon abból adódik, hogy a nyelvben a kompozíció kivül más lehetőségek is léteznek ugyanannak a tartalomnak a kifejezésére. Ebben a választékban az összetétel a legtömörebb, leggazdaságosabb lehetőség, de ez nem zárja ki az explicitebb nyelvi formák megjelenését. *Finn–magyar* összevetésében ez a szempont különös figyelmet igényel, mindenekelőtt fordításkor, ill. tolmácsoláskor finnről magyarra, mivel a finn összetett szavakat nem mindig lehet, ill. szabad összetett szóval visszatenni a magyarban. Az ellenkező irányban nagyobb a valószínűsége, hogy a magyar összetett szónak van finn összetett megfelelője. Ez a megfigyelés csak tendenciálisan igaz, és egyéni tapasztalatból származik. Ilyen szempontból könnyebbnek bizonyul az összetett főnevek fordítása nem rokon nyelvekre, mint pl. bolgárra vagy oroszra, amikor az esetek túlnyomó többségében az explicit forma jelenik meg. A finn összetett főnevek magyarra való fordításának lehetőségeiről a következő összevetés ad képet. Az anyag Timo K. Mukka „Maa on syntinen laulu” c. regényéből és magyar nyelvű fordításából („Bűnről dalol a föld”) származik. A következő fordítási típusokat találtuk:

- melléknév + főnév:
 - rantakivikko* – *parti kövek*
 - syysilta* – *őszi este*
 - länsiranta* – *nyugati part*
- összetett szó
 - villapaita* – *gyapjúszyvetter*
 - porontalja* – *rénszarvasbőr*
- birtokos szó szerkezet
 - veneenpohja* – *a csónak feneke*
 - hellanloukko* – *a tűzhely sarka*
- egyszerű szó
 - pojanlapsi* – *unoka*
 - takapuoli* – *fenék*
- képzett szó
 - onkimies* – *horgász*
- másfajta szó szerkezet
 - paistikaloja* – *sütni való apróhal*
 - sokerinokare* – *darabka cukor*
- hosszabb magyarázat
 - hyvä kalavuosi* – *az év kedvezett a halászatnak*
 - reenkorjauspuihissa* – *szánjavítással foglalatосkodik*

Mint látható, a fenti fordítástípusokat aligha lehet rendszerbe foglalni vagy olyan szabályokat alkotni, amelyek az automatikus leírhatóságukat lehetővé tennék. Akkor is, amikor mind a két nyelvben összetétel szerepel ugyanannak a tartalomnak a kifejezésére, az egyik vagy a másik összetételi tag vagy mind a kettő mégis különböző szemantikájú lehet. Az ilyen jellegű összetételeket különösen „veszélyesnek” tartom a fordítás, tolmácsolás során, pl.

kasvihuone – *növényház*
pecsenyebor – *ruokaviini*
levélbélyeg – *postimerkki*
papucsférj – *tohvelisankari* stb.

Ha a főnévi összetétel szemantikájára térünk rá, azonnal szembe találjuk magunkat néhány elméleti és módszertani problémával. A szóösszetételekkel foglalkozó tanulmányok végső soron azt tűzik ki célul, hogy a roppant nagy empirikus anyagot bizonyos kritériumok alapján rendszerezzék, csoportosítsák. A szóösszetételek első osztá-

lyozását még az ókori India filológusai készítették el a szanszkrit céljaira, amelyben az összetétel különösen el volt terjedve, de anti-demokratikus célokat szolgált, mivel a végtelennek tűnő többszörösen összetett szavakat a nép nem értette meg. (Vö. Kaljanov cikkét a bibliográfiában.) Ez az osztályozás a kompozitum két tagja közötti általános viszonyt helyezi középpontba, vagyis a szó szemantikájára van tekintettel. Ezt az osztályozási szempontot átvették az európai nyelvészek is, és az kisebb vagy nagyobb módosításokkal a mai napig a szóösszetétel-kutatás gerincét alkotja. Eszerint a szóösszetételek lehetnek kopulatívák (mellérendelők), determinatívák (alárendelők) és possesszívák (bahuvríhi). Ahogy fentebb jeleztük, itt az alárendelő összetételekre, azoknak is csak néhány típusára korlátozzuk a figyelmünket.

Az összetett szavak szemantikájának vizsgálatában különösen fontos szerep jut a szóalkotási elmélet koncepciójának, amely viszont a kiválasztott nyelvtani modelltől függ. Az összetételek szemantikája (itt mindenekelőtt a főnévi nominativusi előtagúakat értve) az a pont, amelyben az elméletek határozottan összecsapnak. Ez a tény részben azzal magyarázható, hogy az összetett szavak sajátosságai megengedik a többszempontú megközelítéseket, így például a szintaktikai, a lexikológiai, a morfológiai, a szemantikai vagy a pragmatikus közelítésmódot.

A szóösszetételek osztályozásának szempontjából az egyik legteljesebb típusrendszer a generatív-transzformációs nyelvtan alapján van kidolgozva. A generatív-transzformációs elmélet különböző irányzatainak képviselői igyekeztek az összetett szavakat bizonyos minimális számú mélystruktúrából transzformációk segítségével levezetni és ilyen módon konkrét modellek által átfogni az összetett szavak teljes empirikus sokaságát. E módszer alapján leírták több nyelv, pl. az angol, a német, a francia stb. összetett szavait. A magyarban Károly Sándor, a finnben Pauli Saukkonen kísérlete meg az összetett szavak kiinduló mélystruktúráinak a meghatározását (vö. Károly 1969; Saukkonen 1973). Ez a szemlélet azonban sajnos nem mindig bizonyul megbízhatónak és objektívnek, mivel nem mindig lehet teljes biztonsággal megállapítani a kiinduló mélystrukturát. Szép számmal akadnak olyan esetek, ahol több mondat kínálkozik kiindulási pontnak, és az adott szóösszetétel a továbbiakban végső soron szubjektív módon értelmezhető.

Maga a gondolat, hogy a problémát hasonló módon megoldhassuk, racionálisnak tűnik, mert az összetett szavak mint motivált alakulatok ténylegesen átalakíthatók szószerkezeté, mondattá is. A szerkesztettségük mint jelkomplexum rokonítja őket a szintagmával, viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az összetett szavak motiváltságuk ellenére nagy részükben mégis lexikai egységek vagy ha még nem is váltak olyanokká, erős lexikalizációs tendenciát, hajlamot mutatnak. Életük során ugyanis a motivált szavak igyekeznek átmenni a demotivált, „etikettszerű” szavak csoportjába. Mint szótári egységek tehát az összetett szavak saját lexikai jelentéssel rendelkeznek, amelyet nem lehetséges sémákban leírni. A lexikalizáció által keletkezett új sémák nehezen sorolhatók be csoportokba, típusokba. Egy teljesen lexikalizált összetett szó jelentésének leírhatósága és sematizálása majdnem ugyanannyira lehetetlen feladat, mint ha a szimplex jelentését akarnánk szóalkotási szempontból elemezni, pl.

nagymama, csirkefogó, cigánykerék, nebáncsvirág/isoaiti, isänmaa, veljenmalja, paratiisilintu stb.

Az ilyen típusú teljesen lexikalizált összetett szavak jelentése nem vezethető le összetevőik jelentésének összegéből, vagy a Benkő által használt formulát alkalmazva:

$$a + b = c$$

Erre a tényre többen is felfigyeltek, de csak kevesen pontosították, hogy az összetételek nem alkotnak homogén csoportot, hanem a lexikalizálási folyamat különböző szakaszában helyezkednek el, egységes elemzésük tehát nem lehetséges. A lexikalizáció az összetett szó átlátszóságával, motiváltságával is szoros kapcsolatban van. A fokozódó lexikalizáció hozzájárul az alakzat átlátszóságának, motiváltságának csökkentéséhez. Számítanunk kell tehát egy tág terjedelmű átmeneti szóréteggel, amely a teljesen lexikalizált és a teljesen motivált, ill. átlátszó összetételek között foglal helyet. (A lexikalizáció, a motiváció és az átlátszóság viszonyáról vö. pl. Püschel 1978, 151).

Mivel a két összetételtag közötti szintaktikai-szemantikai viszony az esetek többségében (a nominatívuszi minta szerint létrehozottakban) semmilyen formális jellel nincs kifejezve az összetett szó szerkezetében, ahhoz, hogy ezt a viszonyt kifejtjük, segítő eszközként explikáló parafrázisokat használunk. Ez a módszer, bár hason-

lónak tűnhet a transzformációs mélymondatok levezetéséhez, elvileg különbözik tőle, mert semmilyen pretenziót nem emel teljes ekvivalenciára. A parafrázis az összetétel definíciójának, magyarázatának fogható fel, de semmiképpen nem szinonim kifejezésnek. Ez a módszer alkotja a magyar és a finn fontosabb összetételi klasszifikációknak a módszertani alapját, ha a szerzők erről nem is tesznek mindig említést (Penttilä 1963, 262–264; MMNyR I, 439–452; MNyTNY I, 529–535; A. Jászó 1991, 275–278; Vesikansa 1989, 222–225 stb.). A feladat nehézségéről több tény tanúskodik, többek között az ún. „pontosan nem elemezhető összetett szavak” hivatalos elismerése (vö. B. Lőrinczy 1960; MMNyR I, 443, stb.) Elemezhetetlenségén azt kell érteni, hogy az összetett szót nem sikerül egyértelműen szószerkezetté átalakítani. B. Lőrinczy adatainak 40%-a ilyen fajta alakulat, de a szerző megállapítja, hogy ez a szám egyre nő.

A fenti megállapítás könnyen talál magyarázatot a funkcionális elmélet képviselőinél, akik az összetett szó kiindulópontjának a két jelenség közötti általános, absztrakt viszonyt tartják. Ebben az absztrakt, tiszta potenciális viszonyban (*a* valami kapcsolatban van *b* vel) szerintük végtelen számú kombináció lehetséges, amelyből csak egy kis rész realizálódik igazában. Bár ez a gondolat már Jacob Grimmnél is felmerül, Eugenio Coseriu fejlesztette ki következetes elméletté (vö. Seppänen 1977–78). Így Coseriu a saussure-i dichotómia helyett háromszintű nyelvi tagolást vezet be: a rendszert, a normát és a beszédet. Amikor az összetétel tagjai közötti általános, pontosan meg nem határozható viszonyról beszél, akkor a nyelvi rendszerről van szó, amelyben az általános, de nem feltétlenül a normában is realizálódott szabályok szerepelnek. Az összetett szó jelentésének meghatározásaiban (ebbe minden klasszifikációs próbálkozást beleértve) a kutatók tulajdonképpen azon fáradoztak, hogy a normatív, beidegződött, a társadalom többsége által ismert jelentésvizonyokat foglalják össze rendszerbe. Nyilvánvaló, hogy ilyen módon a probléma leegyszerűsített módozatával állunk szemben.

Ezt a megállapítást különösen jól illusztrálják az alkalmi jellegű összetett szavak, az ún. ad hoc-alakulatok (tulajdonképpen a harmadik szint, a beszéd egységeinek) példái. Ezek a néha csak egyszeri használatra keletkező szavak legtöbbször nem alakíthatók át explikáló szószerkezetté, hanem hosszabb magyarázatot igényelnek. Ér-

telmezésükben központi szerep jut a kontextus és az extralingvisztikai világ figyelembevételének, amelyeket a szintaktikai kiindulópontú transzformációk és parafrázisok nem tarthatnak számon. A lexikalizált összetett szavak mellett tehát az ad hoc-kompozitumok a másik olyan nagy csoport, amely nem elemezhető a szokásos szóelemzési módszerekkel. Ez utóbbi csoportba tartozó összetételeknek az értelmezése csak textuális szinten lehetséges.

Erre jó példa Örkény István híres színdarabjának címértelmezése. A „Macskajáték” című mű elnevezéséről van szó. Az, hogy mennyire sokértelmű ez a cím (ami persze a szerző művészi elképzeléséhez is hozzátartozik), különösen akkor válik szembetűnővé, amikor egy másik nyelvre próbáljuk lefordítani. Amikor ez a darab bolgár színpadra került, gondot okozott a cím lefordítása, mert az összetett szóból nem derül ki, hogy pontosan miről van szó. A következő lehetőségek vannak: 1) egy bizonyos macska játéka, 2) több macska játéka, 3) játék a macskáról, ill. macskákról, 4) játék egy, ill. több macskával, 5) játék macska módra vagy 6) esetleg valami speciális játék, amelynek nincs is sok köze a macskákhoz. A kontextus és az extralingvisztikai tudás segítségével a *macskajáték* szó mindezeket az értelmezéseket megengedi. Végül is a színdarab egész kontextusából kikövetkeztetve, hogy tulajdonképpen macskák utánzásáról van szó, az összetételt egy olyan szószerkezettel fordították le, amelynek a jelentése kb. a *macskást játszik* szó szerkezetből vezethető le: *igra na kotki*, szó szerint: 'játék macskákra'. A szó finn fordítása – *kissaleikki* – semmiben sem különbözik a magyar eredetitől, és ugyanilyen nagy lehetőségeket hagy a szó értelmezésére.

Hasonló a helyzet a finn alkalmi szóösszetételek értelmének bemutatásakor, pl.

kellokortti – kortti, johon työntekijä leimaa työaikakellon avulla työhön tulo- ja työstälähtöaikansa (Uudissanasto 1980)

Ebben az esetben, ha már szótárban is szerepel a szó, jellege nem is annyira alkalmi, hanem bizonyos fokig rendelkezik is már a nyelvközösségben állandósult normatív jelentéssel.

tilipäivä – päivä, jolloin työntekijät saavat palkkaa

Az utóbbi összetétel értelmezését még jobban bonyolítja az a körülmény, hogy az egyik komponens eredeti jelentése elavult, nem elsődleges értelmében szerepel (*tili* 'palkka' jelentésében).

aikatalo – eräs korkea talo Helsingissä

Ez az összetétel a főváros lakosain kívül talán másnak nem mond sokat arról, milyen is a jelentésviszony az 'idő' és a 'ház' között (bár abszurd is lenne, a nyelvi rendszer szintjén bármilyen értelmezés számításba jöhet, mert csak annyi a megadott feltétel, hogy 'idő' és 'ház' között valami kapcsolat van). Tulajdonképpen csak az extralingvisztikai tudás – amely a szóalkotási, ill. szómegértési kompetencia fontos velejárója – teszi lehetségessé, hogy a szóban forgó alakulaton azt a Helsinkiben levő magas, központi épületet értsük, amelynek egyik falán nagy óra látható. Ilyenkor igazat kell adni a funkcionális nyelvészet képviselőinek, akik azt vallják, hogy a szóösszetétel komponensei között rejlő szemantikai viszony felismerhetetlen és gyakorlatilag határtalan számú értekezést enged.

Egy összetett szó jelentése tehát csak akkor vezethető le szabályosan a komponenseiből, ha még nem lexikalizálódott, de már nem is alkalmi alakzatról van szó, vagyis csak akkor érvényesülhet az $a + b = ab$ formula (az összetétel tagjainak jelentései a és b). Hogy még ebben az esetben sem lehet egyértelműen megállapítani a komponensek közötti szintaktikai, ill. szemantikai viszony jellegét, arra többek között B. Lőrinczy tapasztalata is bizonyítékul szolgál. Sőt akkor is, ha a deverbális utótagú összetett főneveket tekintjük, amelyekben a szintaktikai viszony legfontosabb eleme, a predikátum, explicite van jelen, legalább két alternatíva jelentkezik az elemzésre: a példák a tárgyas vagy a birtokos jelzős összetételcsoportba egyaránt beleillenek. Ez a probléma terminológiaiainak is felfogható, mert adott esetben a két elnevezés nem változtat semmit az összetétel értelmezésén, mivel a két szintaktikai struktúra izomorfnak fogható fel, pl.

divatbemutató: divatot bemutat/a divat bemutatása

kahvinkeittäjä: keittää kahvia/kahvin keittäjä

A fenti formula tulajdonképpen nem is teljesen korrekt, mert nem tartja számon az összetétel jelentésének talán legfontosabb elemét: a szintaktikai-szemantikai viszonyt a két komponens között. Ez az egyszerű eset csak akkor lenne igaz, ha a szintaktikai viszony az egyik komponensen meg van jelölve, például a fent már tárgyalt *egyétértés/puhtaaksikirjoitus*-féle esetekben. Ezek az esetek viszont nem képviselik a tulajdonképpeni kompozíciót, sőt egyes kutatók ki is zárják őket a kompozíció köréből. A kompozíciót reprezentáló esetre inkább a következő formula érvényes, amelyben mindig sze-

repel a szemantikai többlet *c*, ami a két összetételtag (*a*, *b*) összekapcsolódásából, egymásvonatkoztatásából származik:

$$a + b = a b c$$

A kompozíció dualizmusa, az egységességben rejlő kettőssége figyelemreméltó stilisztikai szempontból is. Azt a sajátosságot, hogy két szó szokatlan, sőt abszurd összehozása magas stilisztikai értéket, expresszív, néha komikus hatást idézhet fel, elsősorban a szépirodalom és a publicisztika használja ki. Az összetett szó keletkezése többször a metafora születésével hasonlítható össze, mert mind a kettő kialakulásában az asszociációknak van fontos szerepük. A metafora két dolog (jelenség) erős, érzelmi azonosításán alapszik. Hasonló módon az összetett szavak egy része szintén két dolog közötti asszociatív viszony alapján jön létre, pl. *kilpailukuume – versenyláz*. Az átvitt nyelvhasználat tulajdonképpen a szótárokban nem szereplő háttéri tudás, a nem nyelvi jellegű kognitív ismereteink által válik lehetségessé. Azzal a mesterséggel, hogy eredeti, markáns képeket alkotson társíthatatlan szavak összekapcsolása által, kiválóan bánt nem egy híres költő és író (vö. Minya 1993; F. Kovács 1963; Benkő 1962). Hogy a furcsa „kétségbeesett elmebukfenceken” (Karinthy 1964, 51) nevetni is jól lehet, erre jó példák Karinthy Ferenc szóalkotásai. Így a *tűmamó* összetétel jelentése: „kontyos, pápaszemes, stoppoló-foldozó anyóka, kötényén jókora tűpárnával”, az *ártetű* pedig olyan tetű, amely „hullámok hátán... merész evezőcsapásokkal tör előre az árban” (uo, 52).

A publicisztika az új, eredeti összetételek kifogyhatatlan forrása. Újságcikkekben a jelentéssűrítő összetételek nem csak stilisztikai funkciót kapnak, hanem egyenesen provokálják az olvasó figyelmét és képzelőerejét. Ha ilyen jellegű összetétel áll a cikk címében, ahhoz, hogy megértsük, meg kell ismerkednünk az egész olvasmánnyal. Néha ez sem elég az ilyen egyéni alakzat értelmezéséhez, úgy mint pl. a következő publicisztikai szövegből vett esetben:

mielipidelinko (Helsingin Sanomat, kuukausiliite 2/1994: 14–16):

a cikk tartalmából kiindulva, és más, ismert összetételekkel összevetve, (pl. *lumilinko*, *pyykkilinko* stb.) eme alakzat értelmét csak sejteni, fejtegetni lehet mint 'véleményeket osztogatni tudó ember, szerv stb.' Értelmezési nehézséget okozhatnak az *arvotrippi*,

tunneväline és ugyanebben a cikkben előforduló hasonló típusú egyéb szavak .

Ilyenkor különösen jól kidomborodik az összetett szó gazdaságos, tömör mivolta, amely más jellegű szövegekben hátrányokat is rejthet magában többértelműsége miatt egy explicitebb nyelvi szerkezettel szemben. A szláv nyelvek talán emiatt is használják sokkal gyakrabban a szószerkezeteket, különösen akkor, amikor a terminológiai rendszerüknek valamely hiányzó tagját pótolják ilyen módon. Ez a szempont nyilván nem kedvez az összetételek vizsgálata során tárgyalt elemezhetőségnek, mert az ilyen módon keletkezett új lexémák végképp nem foglalhatók össze rendszerezett típusokba. Alkotásuk és értelmezésük mindenekelőtt kreatív, metaforikus gondolkodásmódot igényel, ami pedig gazdagítja, színesíti a nyelvi kifejezést. Ez a tény talán megbocsáthatóvá teszi elemzésük nehézségeit is.

Irodalom

- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1973: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő László 1962: A szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának fokmérője. *Nyr* 86: 45–52.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991: A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Brogyanyi B. 1986: *Nominalkomposita in der deutschen und ungarischen Gegenwartssprache*. Schäuble Verlag. Rheinfelden.
- Häkkinen Kaisa 1990: *Mistä sanat tulevat*. Tietolipas 117. SKS. Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa–Björkqvist, Pia 1991: *Varhaisnykysuomen yhdyssanat*. *Sananjalka* 33: 31–55.
- A. Jászó Anna (szerk.) 1991: *A magyar nyelv könyve*. Budapest, Trezor Kiadó.
- Kaljanov V. I. 1947: *Klassifikacija složnich slov v sanskritu*. *Izv. ANSSR OLJA*, vip.1.
- Karinthy Ferenc, *Nyelvelés*, Budapest, 1964.
- Károly Sándor 1966: *A finnugor összetételek történetéhez*. MTA I. OK 23: 243–248.

- Károly Sándor 1969: A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexicológiai egységek. *ÁNyT* VI: 271–328.
- F. Kovács Ferenc 1963: A kötőjel mint költői kifejezőeszköz. *Nyr* 87: 69–80.
- B. Lőrinczy Éva 1960: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról. *MNy* 56: 63–75.
- Minya Károly 1993: Szabó Dezső újszerű szóösszetételei. *Nyr* 117: 193–199.
- MMNyR I: A mai magyar nyelv rendszere I. (Szerk.: Tompa József). Akadémiai Kiadó. Budapest 1961
- Penttilä Aarni 1963: Suomen kielioppi, WSOY. Porvoo.
- Püschel U. 1978: *Zeitschrift für germanische Linguistik* 6: 150–167
- Saukkonen Pauli 1973: Suomen kielen yhdyssanojen rakenne. *MSFOu* 150. Helsinki.
- Seppänen L. 1977–78: Zur Ableitbarkeit der Nominalkomposita, *Zeitschrift für germanische Linguistik* 5–6.
- Vesikansa Jouko 1978: *Miljoona sanaa*. WSOY. Porvoo–Helsinki–Juva.
- Vesikansa Jouko 1989: *Nykysuomen sanavarat*. Helsinki.

*

Unkarin ja suomen determinatiivisten yhdyssubstantiivien kontrastiivista tutkimusta

Veronika DELTCHEVA

Tässä artikkelissa keskytytään tarkastelemaan determinatiivisia yhdyssubstantiiveja, jotka ovat nykyään erittäin suosittuja sekä unkarissa että suomessa ja jotka kertovat siten yhdyssananmuodostuksen kehitystendensseistä. Aihetta lähestytään nimenomaan muodollisesta näkökulmasta, ja artikkelissa vertaillaan tämän yhdyssanatyyppin erilaisia rakenteita.

Tarkastelemalla unkarin ja suomen yhdyssubstantiiveja muodollisesta näkökulmasta on mahdollista hahmottaa tärkeimmät rakennetyypit. Molempien kielten yhdyssanoille on ominaista binaarinen (kaksijakoinen) rakenne. Kun yhdyssubstantiivin jälkiosa, determinoiva jäsen, on substantiivi (perussana, johdos tai yhdyssana) tai substantiivistunut partisiippi, kiinnitetään huomio ensimmäisen jäsenen ominaisuuksiin.